

ΛΙΘΙΝΑ ΑΓΓΕΙΑ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΣΤΗ ΝΕΚΡΟΠΟΛΗ ΤΟΥ ΠΕΤΡΑ

Δρ Μαρία Ρελάκη

*Λέκτωρ, Τμήμα Κλασικών Σπουδών,
Ανοικτό Πανεπιστήμιο, Ηνωμένο Βασίλειο*

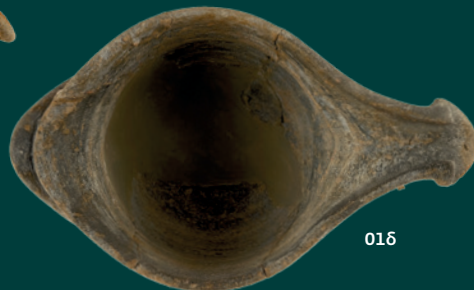
Δρ Χριστίνα Τσοράκη

*Μεταδιδακτορική ερευνήτρια, Τμήμα Αρχαιολογίας
και Αρχαίας Ιστορίας, Πανεπιστήμιο Leicester,
Ηνωμένο Βασίλειο*

01α

2 cm

01β

2 cm

01β

2 cm

01γ

2 cm

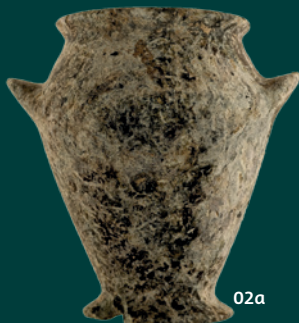
01α-δ

Φιάλη με προχοή από γκριζο φλεβωτό μάρμαρο από τον Χώρο Τελετουργιών 1.

02

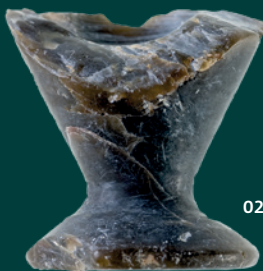
Μικρογραφικά λίθινα αγγεία:

α) αμφορέας από το Ταφικό Κτίριο 4,
β) κύπελλο από το Ταφικό Κτίριο 1,
γ) Διπτό ωσειδές κύπελλο από
το Ταφικό Κτίριο 3, δ) ευρύστομο
προχοΐδιο από το Ταφικό Κτίριο 10,
ε) αμφορέας από το Ταφικό Κτίριο 5.

02α

2 cm

02β

2 cm

02γ

2 cm

02δ

2 cm

02ε

2 cm

ΛΙΘΙΝΑ ΑΓΓΕΙΑ ΠΡΩΤΟΕΜΦΑΝΙΖΟΝΤΑΙ ΣΤΗΝ ΚΡΗΤΗ την ΠΜ ΙΙ. Αποτελούν συνήθη κτερίσματα σε όλα τα νεκροταφεία του νησιού¹. Η νεκρόπολη του Πετρά, που δεν αποτελεί εξαίρεση σε αυτή την πρακτική, απέδωσε πάνω από 200 λίθινα αγγεία στις μέχρι σήμερα ανασκαφές, τόσο στο εσωτερικό των ταφικών κτιρίων, όσο και έξω από αυτά, στους ανοικτούς χώρους τελετουργιών. Στον Πετρά τα λίθινα αγγεία βρέθηκαν είτε ακέραια είτε σε αποσπασματική κατάσταση και σε μεγάλη ποικιλία σχημάτων. Αντικατοπτρίζουν το ρεπερτόριο που απαντά σε όλο το νησί, αλλά παράλληλα μαρτυρούν μια σαφή προτίμηση σε ορισμένα σχήματα και τύπους υλικού.

ΤΥΠΟΛΟΓΙΑ

Τα περισσότερα λίθινα αγγεία της νεκρόπολης είναι μικρού και μεσαίου μεγέθους, αλλά υπάρχει και ένας αξιοσημείωτος αριθμός από μεγάλες ανοικτές φιάλες με αποφύσεις ή κυλινδρικές λαβές στο χείλος (εικ. 3). Μερικά από τα πιο εντυπωσιακά παραδείγματα έχουν διάμετρο χείλους 16,2 εκ. και ζυγίζουν λίγο παραπάνω από ένα κιλό. Στη χρήση τους τα αγγεία αυτά θα πρέπει να αποδεικνύονταν πολύ βαριά, ιδιαίτερα αν ήταν γεμάτα. Άλλο συννηθισμένο σχήμα είναι οι διαφόρων τύπων βαθιές και ρηχές φιάλες με προχοή, σε ποικιλία μεγέθων. Ένα ιδιαίτερο δείγμα αυτού του τύπου ξεχωρίζει για την κάθετη, τοξωτή του λαβή, η οποία φαίνεται ότι ήταν διακοσμητική, εφόσον είναι αδύνατον να σκώσει κανείς το αγγείο κρατώντας το από αυτήν (εικ. 1). Τα κοντινότερα παράλληλα του σχήματος αυτού προέρχονται από ένα άλλο εντυπωσιακό νεκροταφείο της ανατολικής Κρήτης, στον Μόχλο, και συγκεκριμένα από έναν ΠΜ ΙΙΑ τάφο². Είναι ενδιαφέρον όμως ότι το δείγμα του Πετρά έχει έρθει στο φως στον ανοικτό Χώρο Τελετουργιών 1, ο οποίος περιλαμβάνει αποθέσεις που χρονολογούνται κυρίως στη ΜΜ ΙΒ–ΙΙ³, δηλώνοντας ότι ίσως η φιάλη με την προχοή ήταν ένα αρχαίο κειμήλιο την εποχή της τελικής απόθεσής της. Ένας από τους κοινότερους τύπους σε άλλες περιοχές της Κρήτης, το λεγόμενο φωλεόσχημο κύπελλο, αντιπροσωπεύεται με λίγα παραδείγματα στη νεκρόπολη του Πετρά. Τα φωλεόσχημα κύπελλα, κατασκευασμένα από στεατίτη, όπως το μικρογραφικό δείγμα του Πετρά, είναι πολύ κοινά, αλλά το μεγαλύτερο αγγείο από κόκκινο ασβεστόλιθο αντιπροσωπεύει ένα σπανιότερο υλικό (εικ. 4). Το σχήμα αυτό απαντά επίσης και σε μια πύληνη εκδοχή η οποία έχει έρθει στο φως στη βραχοσκαπία, στη δυτική πλαγιά του λόφου Κεφάλι, με τις δευτερογενείς αποθέσεις που είχαν μεταφερθεί εκεί κατά τον καθαρισμό ενός ταφικού κτιρίου⁴. Πράγματι, η απόδοση ενός σχήματος αγγείου τόσο σε πηλό όσο και σε λίθο είναι μάλλον κοινή πρακτική στον Πετρά, καθώς είναι γνωστά και άλλα παραδείγματα, τόσο από τη νεκρόπολη όσο και από τον οικισμό. Τέλος, η νεκρόπολη του Πετρά απέδωσε μια πλούσια γκάμα μικρογραφικών σχημάτων, που περιλαμβάνει αμφορείς, κύπελλα, ένα κύπελλο με λαβή σε σχήμα θηλιάς, ένα ευρύστομο προχοΐδιο και ένα αλάβαστρο με υψωμένο λαίμο, αλλά και αγγεία με εγχάρακτη διακόσμηση και κυκλικές ενθέσεις στον ώμο, ενός τύπου πολύ κοινού στη Μεσαρά, στη νότια κεντρική Κρήτη (εικ. 2).

Τα περισσότερα από τα σχήματα που βρέθηκαν στη νεκρόπολη είναι πολύ κοινά και απαντούν ευρύτατα σε όλο το νησί, αν και ορισμένοι τύποι συνήθεις αλλού στην Κρήτη, όπως για παράδειγμα οι λίθινοι κέρνοι, λείπουν από τον Πετρά. Πάντως, μερικά παραδείγματα, όπως ο μικρογραφικός αμφο-

ρέας από το Ταφικό Κτίριο 4 (εικ. 2α) και το εγχάρακτο αλάβαστρο από το Ταφικό Κτίριο 10 (εικ. 5), δηλώνουν σχέσεις παρά τη μεγάλη απόσταση του Πετρά με τη Μεσαρά και, κατ'επέκταση, σχέσεις και επιρροές από την ακόμα πιο απομακρυσμένη Αίγυπτο, στην περίπτωση του αμφορέα. Αυτές οι «εξωτικές» σχέσεις μπορούν να προστεθούν στα πιο τυπικά παράλληλα που προαναφέραμε με σύγχρονα νεκροταφεία της ανατολικής Κρήτης, όπως ο Μόχλος και τα Μάλια. Αυτές οι σχέσεις, αν και εξαρτώνται από τη διαθεσιμότητα του ανασκαμμένου και δημοσιευμένου υλικού, αποδεικνύουν τη δραστήρια συμμετοχή της νεκρόπολης του Πετρά σε τοπικά και υπερτοπικά δίκτυα στην Εποχή του Χαλκού.

ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΑ ΚΑΙ ΧΡΗΣΗ

Όπως ακριβώς στα σύνολα λίθινων αγγείων από άλλα μινωικά νεκροταφεία, η πιο κοινή πρώτη ύλη που απαντά στον Πετρά είναι ο οφίτης (γκριζοπράσινος με λευκές φλεβώσεις), το φλεβωτό μάρμαρο και μεταμορφικοί λίθοι όπως ο στεατίτης και ο χλωρίτης, αλλά και τύποι λίθων όπως το λατυποπαγές και ο ασβεστόλιθος. Μερικά θραύσματα λευκού μαρμάρου προέρχονται πιθανώς από τις Κυκλάδες, καθώς μαρμάρινα κυκλαδικά ειδώλια έχουν βρεθεί σε αποθέσεις της νεκρόπολης⁵. Ορισμένα υλικά συγκεντρώνονται σε συγκεκριμένα τμήματα της νεκρόπολης. Π.χ. γκριζόμαυρο φλεβωτό μάρμαρο έχει βρεθεί κυρίως στον Χώρο Τελετουργιών 1 και γύρω από το Ταφικό Κτίριο 2, στο νότιο τμήμα της νεκρόπολης, ενώ λευκό μάρμαρο και ασβεστόλιθος απαντούν κυρίως στο βόρειο τμήμα της νεκρόπολης, γύρω από τον Χώρο Τελετουργιών 2. Αυτές οι προτιμήσεις μπορεί να συνδέονται τόσο με το υλικό όσο και με τα ίδια τα σχήματα των αγγείων, που περιλαμβάνουν κυρίως ανοικτές φιάλες και φιάλες με προχοή. Τα πιο κοινά υλικά, οφίτης και χλωρίτης, βρίσκονται σε ποσότητα σε όλη τη νεκρόπολη.

Ποικιλία τεχνικών έχει χρησιμοποιηθεί για την παραγωγή του συνόλου των λίθινων αγγείων. Το εσωτερικό των αγγείων ανοιγόταν είτε με κρουστικό εργαλείο είτε με τρυπάνι. Μερικά αγγεία σώζουν κυκλικά ίχνη στο εσωτερικό τους τοίχωμα, που δηλώνει τη χρήση μηχανικού τρυπανιού. Τα αγγεία στιλβώνονταν με τη χρήση λίθινων στιλβωτήρων σε συνδυασμό με λεπτά λειαντικά υλικά, όπως σκόνη ελαφρόπετρας ή λεπτή άμμος με ένα λιπαντικό, π.χ. νερό. Στην πλειονότητά τους τα αγγεία παρουσιάζουν χαμπλό ή μεσαίο βαθμό στιλβωσης στο εξωτερικό τους, ενώ οι εσωτερικές τους επιφάνειες κυμαίνονται από αδρές έως λειασμένες, με καλά στιλβωμένη την περιοχή του χείλους. Συνολικά παρατηρείται μεγαλύτερη προσοχή στην εξωτερική επιφάνεια και την προσεγγμένη διακόσμησή της, με έμφαση τόσο στις οπτικές όσο και στις απτικές ιδιότητες των αγγείων, δηλώνοντας το ενδιαφέρον για την επιφάνεια που θα ερχόταν σε άμεση επαφή με τους χρήστες τους⁶.

Η μέχρι σήμερα μελέτη των λίθινων αγγείων δεν έχει αποκαλύψει ιδιαίτερα σημεία φθοράς στο εσωτερικό τους, αν και αυτό θα μπορούσε να οφείλεται σε πολλούς παράγοντες. Στο παρόν στάδιο της μελέτης δεν είναι δυνατόν να βεβαιωθεί αν τα λίθινα αγγεία είχαν χρησιμοποιηθεί στον γειτονικό οικισμό πριν από την απόθεσή τους στη νεκρόπολη. Αντίθετα, τα δεδομένα που έχουμε τεκμηριώνουν τη σκόπιμη φθορά και καταστροφή ορισμένων από τα αγγεία, πριν αυτά αποτεθούν

στη νεκρόπολη. Αν και πολλά σώζονται ακέραια, στην πλειονότητά τους είναι αποσπασματικά και η προσεκτική μελέτη των σημείων θραύσης και διασποράς των θραυσμάτων έχει αποκαλύψει μερικά ενδιαφέροντα στοιχεία με βάση τα οποία μπορούμε να διακρίνουμε τρεις τύπους θραύσης: κάποια αγγεία είναι ελλιπή σε μικρά σημεία, συνήθως στο χείλος, πιθανότατα λόγω τυχαίας θραύσης. Λίγα αγγεία έχουν σπάσει σε πολλά, μεγάλα κομμάτια, με εμφανή σημεία θραύσης κατά μήκος της βάσης δηλώνοντας χρήση κρουστικού εργαλείου. Τέλος, μερικά λίθινα αγγεία φέρουν πολλαπλές ρωγμές και αποχρωματισμό, τα οποία δηλώνουν έκθεση σε πυρά, συχνά συνοδευόμενη από κρούση, δηλώνοντας και πάλι στρατηγική ενέργεια καταστροφής πριν από την απόθεσή τους⁷.

ΛΙΘΙΝΑ ΑΓΓΕΙΑ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΣΤΟΝ ΠΕΤΡΑ

Η διάκριση των τύπων θραύσης μάς επιτρέπει ορισμένες παρατηρήσεις σχετικά με τη χρήση και τη σημασία των λίθινων αγγείων στις ταφικές πρακτικές της νεκρόπολης του Πετρά. Η χρήση των διαφόρων τεχνικών καταστροφής δείχνει ότι τα άτομα που επιχειρούσαν να καταστρέψουν τα αγγεία είχαν καλή γνώση των ιδιοτήτων των διαφόρων υλικών, αλλά και των ευπαθών σημείων — γνώση που είχε πιθανότατα προέλθει από μερική έστω κατανόηση της διαδικασίας κατασκευής. Είναι πιθανό, επομένως, ότι οι κατασκευαστές των λίθινων αγγείων ήταν κάτοικοι του γειτονικού οικισμού ή τουλάχιστον είχαν κάποια σύνδεση με αυτούς που ήταν θαμμένοι στη νεκρόπολη. Επιπλέον, ο τρόπος απόθεσης των θραυσμένων αγγείων παραπέμπει σε τελετουργικές διαδικασίες συνδεδεμένες με τις διάφορες ταφικές πρακτικές, δηλαδή μερικά από τα αγγεία είχαν ρόλο κατά τη διάρκεια της ταφής, ενώ άλλοι τύποι εξυπηρετούσαν μετα-ταφικές τελετές μνήμης, οι οποίες λάμβαναν χώρα εκτός των τάφων. Για παράδειγμα, τα κομμάτια μεγάλων θραυσμένων αγγείων έχουν αποθεθεί μαζί, διατηρώντας κατά κάποιον τρόπο την ακεραιότητα του σχήματος και παραπέμποντας στη χρήση για την οποία προορίζονταν, ενώ κομμάτια μικρότερων αγγείων που βρέθηκαν διασκορπισμένα σε μεγαλύτερες αποστάσεις σε ανοικτούς χώρους ή είχαν αποθεθεί σε διαφορετικά δωμάτια του ίδιου ταφικού κτιρίου, είχαν πλέον χάσει εντελώς τις αρχικές τους ιδιότητες. Επομένως, παρόλο που και τα δύο παραδείγματα δηλώνουν ηθελπημένη καταστροφή, η απόθεσή τους μπορεί να βοηθήσει στον καθορισμό διαφορετικών τύπων κοινωνικών σχέσεων⁸.

Περαιτέρω ερμηνευτικές υποθέσεις μπορούν να διατυπωθούν ως προς την ποσότητα και την κατάσταση των αγγείων που έχουν βρεθεί είτε εντός είτε εκτός των ταφικών κτιρίων. Όλοι οι τάφοι του Πετρά περιέχουν τουλάχιστον ένα λίθινο αγγείο και οι περισσότεροι τουλάχιστον τρία. Δεν φαίνεται να υπάρχει συσχετισμός μεταξύ του μεγέθους του τάφου και του αριθμού των λίθινων αγγείων που περιέχονται σε αυτόν (δηλαδή μεγάλα και σχετικά πλούσια ταφικά κτίρια, όπως το Ταφικό Κτίριο 2, απέδωσαν μόνο δύο αγγεία), γεγονός που δηλώνει ότι τα λίθινα αγγεία δεν συνδέονταν με τον πλούτο ή την κοινωνική θέση των ατόμων που είχαν ταφεί στη νεκρόπολη. Γενικά, ολόκληρα αγγεία έχουν βρεθεί στο εσωτερικό των κτιρίων, ενώ η πλειονότητα των αποσπασματικών παραδειγμάτων προέρχεται από τους δύο μεγάλους ανοικτούς

03

Ανοικτή φιάλη με οριζόντιες λαβές από το Ταφικό Κτίριο 2.

04

Φωλεόσχημα κύπελλα από τον Πετρά: α) στεατίτης από το Ταφικό Κτίριο 5, β) κόκκινος ασβεστόλιθος από το Ταφικό Κτίριο 10.

05

Εγγάρακτο αλάβαστρο με κυκλικά ένθετα για επίθετο υλικό που δεν διασώθηκε, από το Ταφικό Κτίριο 10.

Χώρους Τελετουργιών 1 και 2, στο νότιο και το βόρειο τμήμα της νεκρόπολης αντίστοιχα. Τα κομμάτια των αγγείων εκτός από το ότι ήταν διασκορπισμένα σε εκτεταμένους χώρους, είχαν και καθαρές ακμές θραύσης, χωρίς φθορά, πράγμα που σημαίνει πιθανότατα ότι ήταν εσκεμμένη η θραύση πριν από την απόθεσή τους —μαζί με κεραμική, τρόφιμα και αντικείμενα από άλλες πρώτες ύλες— στις τελετές μνήμης που διεξάγονταν στους ανοικτούς αυτούς χώρους. Είναι ενδιαφέρον ότι η αποσπασματική κατάσταση των λίθινων αγγείων παραλληλίζεται με τον έντονο κατακερματισμό και τη διαχείριση των θαμμένων στους τάφους ανθρώπινων σκελετικών καταλοίπων, τα οποία επίσης σπάζονταν και καίγονταν⁹. Αν και πολλοί μελετητές υποστήριζαν ότι τα λίθινα αγγεία που έχουν βρεθεί σε νεκροταφεία ήταν κτερίσματα που συνόδευαν ορισμένα άτομα¹⁰, τα δεδομένα από τη νεκρόπολη του Πετρά δεν υποστηρίζουν αυτή την ερμηνεία: Οι τάφοι περιέχουν μεγαλύτερο αριθμό νεκρών απ' ό,τι λίθινα αγγεία και η μη αρθρωμένη και ανάμεικτη φύση αυτών των σκελετικών αποθέσεων δηλώνει μεγαλύτερη έμφαση στην κοινωνική ομάδα που ήταν θαμμένη στο ταφικό κτίριο, παρά σε συγκεκριμένα άτομα. Τα λίθινα αγγεία επίσης τονίζουν τις ομαδικές ταυτότητες και η προτίμηση για ορισμένα υλικά και σχήματα σε διαφορετικούς χώρους του νεκροταφείου μπορεί να ερμηνευτεί με αυτόν τον τρόπο.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Τα λίθινα αγγεία στον Πετρά έχουν αποθεθεί σε ακέραια αλλά και σε αποσπασματική κατάσταση. Τα ακέραια αγγεία τείνουν να συγκεντρώνονται στο εσωτερικό των τάφων και μπορεί να ήταν πιο στενά συνδεδεμένα με συγκεκριμένες συγγενικές ομάδες που είχαν ταφεί εκεί. Αντίθετα, υπάρχει ένδειξη ηθελπημένης θραύσης των λίθινων αγγείων πριν από την απόθεσή

τους στους ανοικτούς χώρους των νεκροταφείων, όπου είχαν χρησιμοποιηθεί σε τελετές στις οποίες θα μπορούσε να συμμετέχει ολόκληρη η κοινότητα. Όμως, καθώς υπάρχουν λίγα δεδομένα για την ηθελμένη θραύση και καταστροφή αγγείων που είχαν αποθεθεί εντός των Ταφικών Κτιρίων, είναι καλύτερα να θεωρήσουμε τη θραύση ως γενική πρακτική στη νεκρόπολη του Πετρά. Το μέλλον θα φωτίσει περισσότερο τις τυχόν αλλαγές πρακτικών στη μακρά διάρκεια χρήσης του νεκροταφείου.

Σε κάθε περίπτωση, μπορούμε με ασφάλεια να υποστηρίξουμε ότι τα αγγεία είχαν υποστεί διαφόρων βαθμών τελετουργική καταστροφή, η οποία επηρέασε τη λειτουργικότητα και τη χρήση τους. Στο εσωτερικό των τάφων αυτή συνίστατο σε μερική καταστροφή των αγγείων με το σπασίμό τους, ή με τον διαχωρισμό από τα πώματά τους, κάτι που σημαίνει ότι τα αγγεία αυτά δεν μπορούσαν πλέον να επιτελέσουν τον αρχικό σκοπό τους. Σε ευρύτερο πλαίσιο, η θραύση των αγγείων, των οποίων τα κομμάτια είτε διασκορπίζονταν είτε παρέμεναν μαζί, αποτελούσε πρακτική ανάλογη με τη διαχείριση των σκελετικών καταλοίπων τα οποία είχαν αποθεθεί στους τάφους και υφίσταντο επίσης μεγάλης κλίμακας παρεμβάσεις μετά την ταφή τους. Αυτό το γεγονός επιβεβαιώνει τη σταθερή θέση των λίθινων αγγείων εντός του τελετουργικού τοπίου της ταφικής συμπεριφοράς, η οποία συνίστατο στη μετάδοση σημαντικών μηνυμάτων σχετικά με τους νεκρούς και τις κοινότητές τους. Η περαιτέρω τυπολογική μελέτη του συνόλου δηλώνει ότι μερικά λίθινα αγγεία μπορεί να αποτελούν κειμήλια και επομένως να χρησιμοποιούν στη δημιουργία ειδικών γενεαλογιών και προγονικών ιστοριών, μαζί με τα ανθρωπίνα λείψανα.

Μετάφραση από τα αγγλικά: Μεταξία Τσιποπούλου

*Όλες οι φωτογραφίες προέρχονται από το Αρχείο Ανασκαφών Πετρά.

Σημειώσεις

- 1 Warren 1969. Bevan 2007.
- 2 Soles 1992, σ. 51–62. Warren 1969, σ. 95.
- 3 Tsiropoulou 2017.
- 4 Τσιποπούλου 2010.
- 5 Tsiropoulou / Simandiraki–Grimshaw 2017.
- 6 Relaki / Tsoraki 2017, σ. 68–170.
- 7 Relaki / Tsoraki 2017, σ. 170–172.
- 8 Relaki 2020.
- 9 Triantaphyllou κ.ά. 2019.
- 10 Bevan 2007, σ. 87–89.

Βιβλιογραφία

- Bevan 2007: Bevan A., *Stone Vessels and Values in the Bronze Age Mediterranean*, Cambridge University Press, Cambridge 2007.
- Relaki 2020: Relaki M., «Ecologies of care. Examining the practices of belonging in Bronze Age Crete», στο M. Relaki / J. Driessen (επιμ.), *OIKOS. Archaeological Approaches to House Societies in the Bronze Age Aegean* (Aegis – Actes de Colloques, 19), Presses universitaires de Louvain, Louvain-la-Neuve 2020, σ. 317–340.
- Relaki / Tsoraki 2017: Relaki M. / Tsoraki C., «Variability and differentiation: A first look at the stone vase assemblage in the Petras cemetery», στο M. Tsiropoulou (επιμ.), *Petras, Siteia: The Pre- and Proto-palatial cemetery in context. Acts of a two-day conference held at the Danish Institute at Athens, 14–15 February 2015* (Monographs of the Danish Institute at Athens, 21), Αθήνα 2017, σ. 159–178.
- Soles 1992: Soles J., *The prepalatial cemeteries at Mochlos and Gournia and the house tombs of Bronze Age Crete*, American School of Classical Studies at Athens, Princeton 1992.
- Triantaphyllou κ.ά. 2019: Triantaphyllou S. / Kiorpe S. / Tsiropoulou M., «Manipulating bodies, constructing social memory: Ways of negotiating, re-inventing and legitimizing the past at the Petras cemetery, Siteia, Crete», στο E. Borgna / I. Caloi / F. Carinci / R. Laffineur (επιμ.), *MNHMH / MNEME: Past and Memory in the Aegean Bronze Age. Proceedings of the 17th International Aegean Conference, University of Udine, Department of Humanities and Cultural Heritage, Ca' Foscari University of Venice, Department of Humanities, 17–21 April 2018* (Aegaeum, 43), Leuven–Liège 2019, σ. 73–80.
- Τσιποπούλου 2010: Τσιποπούλου Μ., «Προανακτορική ταφική βραχοσκεπή στον Πετρά Σητείας – πρώτη ανακάλυψη», στο Μ. Αδριανάκης / Ι. Τζαχίλη (επιμ.), *Αρχαιολογικό Έργο Κρήτης 1, Πρακτικά Πρώτης Συνάντησης, Ρέθυμνο, 28–30 Νοεμβρίου 2008*, Ρέθυμνο 2010, σ. 121–138.
- Tsiropoulou 2012: Tsiropoulou M., «Defining the end of the Prepalatial period at Petras», στο M. Tsiropoulou (επιμ.), *Petras, Siteia: 25 years of excavations and studies. Acts of a two-day conference held at the Danish Institute at Athens, 9–10 October 2010* (Monographs of the Danish Institute at Athens, 16), Αθήνα 2012, σ. 179–190.
- Tsiropoulou 2017: Tsiropoulou M., «Ceremonial Area 1. Identity and dating of a special ritual area in the Petras cemetery», στο M. Tsiropoulou (επιμ.), *Petras, Siteia: The Pre- and Proto-palatial cemetery in context. Acts of a two-day conference held at the Danish Institute at Athens, 14–15 February 2015* (Monographs of the Danish Institute at Athens, 21), Αθήνα 2017, σ. 111–130.
- Tsiropoulou / Simandiraki–Grimshaw 2017: Tsiropoulou M. / Simandiraki–Grimshaw A., «Cycladic figurines and pottery from Petras, Siteia», στο N. C. Stampolidis / P. Sotirakopoulou (επιμ.), *Cycladica in Crete: Cycladic and Cycladicizing Figurines within their Archaeological Context. Proceedings of the International Symposium, Museum of Cycladic Art, Athens, 1–2 October 2015*, University of Crete, Museum of Cycladic Art, Athens 2017, σ. 353–378.
- Warren 1969: Warren P., *Minoan Stone Vases*, University Press, Cambridge 1969.